

<https://doi.org/10.62837/2026.7.297>

TÜNZALƏ V. YUSIFOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: tunzale_veliqizi@mail.ru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filiali

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ DÜNYANIN KONSEPTUAL MƏNZƏRƏSİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Xülasə: *Məqalədə dünyanın dil və konseptual mənzərləri araşdırılır. Məqalədə dünyanın dil mənzərəsi xalqın dünyanı dərkənin nəticəsi kimi şərh edilir. Dünyanın konseptual mənzərəsi isə fərdin obyekt və hadisələr barədə koqnitiv fəaliyyətində aşkar və potensial şəkildə təmsil olunmuş informasiya sistemidir. Konseptual sistemin vahidi konsept dünyanın konseptual mənzərəsinin strukturundakı gerçəklik obyektlərinin anlayış, emosional, assosiativ, sözlü, mədəni və s. məzmunun qeydə alınması və aktuallaşmasından birbaşa iştirak edir. Məqalədə dünyanın dil mənzərəsində insan fəaliyyətinin xarakter və üsulları təzahür etdiyi qeyd edilir, çünki insanın təcrübədə əldə etdiyi biliklər fərqli dillərdə fərqli zamanda fərqli şəkildə qavranılır. Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın başa düşülməsi, dünya mənzərəsinin inkişafı və genişləndirilməsi üçün ilkin bazadır. Semantik reprezentanta çevrilən dünyanın dil mənzərəsi yeni obrazı müəyyən konseptual sistemdə şərh etməyə imkan verir. Dünyanın dil mənzərəsi dünya mənzərəsinin yaradılmasının əsas şərtidir. Məqalədə dünyanın dil mənzərəsi dünyanın konseptual mənzərəsinin mümkün ifadə üsullarından biri kimi nəzərdən keçirilir. Dünyanın konseptual mənzərəsi isə dil kollektivi üçün gerçəkliyin qavranılması sxemi, dil üzərindən dünyagörüşü kimi şərh edilir.*

Açar sözlər: **dil, konsept, dünyanın konseptual mənzərəsi, koqnitiv struktur, linqvofəlsəfi, konseptual sistem, linqvomədəni**

XX əsrin ortalarından başlayan elmi-texniki tərəqqi, inkişaf etmiş ölkələrin sənayesəonrası cəmiyyətə adlaması, cəmiyyətin həyatının bütün sahələrinə təsirsiz ötürməyən qlobal kommunikativ məkanın təşəkkül tapmasında dilin fəal rolu, eləcə də müasir elmin əks etdirməli olduğu mürəkkəb reallığa onun münasibəti məsələlərini yenidən gündəmə gətirmişdir. Bu vəziyyət dilin ətraf mühitə münasibəti, diskursiv və obrazlı təfəkkürdə onun rolu və yeri problemini xeyli intensivləşdirmişdir. Özünün əhəmiyyətliyi baxımından dilin və dünya mənzərəsinin problemi məsələsi linqvistik müstəvidə antik dövrdən başlayaraq bu günə qədər müxtəlif elm sahələrində ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən toxunulmuşdur.

Dil və dünya mənzərəsinin qarşılıqlı münasibəti linqvofəlsəfi tədqiqatların mühüm problemidir. Bir halda ki insan dünya və özü haqqında mühüm bilikləri

diskursiv təfəkkür əsasında əldə edir, onda dil təfəkkürünün obyektiv gerçəkliyi və subyektiv reallığı əks etdirmək qabiliyyəti lingvokoqnitiv tədqiqatların “əbədi” probleminə çevrilir. Ədalət naminə qeyd edək ki, uzun illər boyu dil idrakın zəruri şərti kimi nəzərdən keçirilmişdir, lakin pərakəndə fikir və mülahizələr insanın koqnitiv sistemində dilin dünya mənzərəsində rolunun mahiyyətini açmaq üçün yetərli deyildir. Əksər hallarda dil dünyanı avtomatik şəkildə əks etdirən tam şəffaf hadisə kimi çıxış edirdi. Üstəlik, dil sadəcə insanı əhatə edən real dünyanın, onun həyatının real şərtlərini deyil, həm də xalqın ictimai özünüdərkini, milli xarakterini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, dəyərlər sistemini, dünyagörüşünü əks etdirən mədəniyyətin güzgüsüdür. Dil mədəniyyətin xəzinəsidir. O, leksikada, qrammatikada, atalar sözlərində, zərbi-məsəllərdə, frazemlərdə, folklor nümunələrində mədəniyyət dəyərlərini qoruyub saxlayır. Mədəniyyətin daşıyıcısı dil milli dəyərlərin nəsildən-nəsilə ötürülməsində mühüm vasitədir. Dil insan cəmiyyətini mədəni dəyərlər, adət-ənənələri qorunması və ötürülməsi vasitəsi ilə xalqa çevirən qüdrətli ictimai fenomendir. İnsan idrak subyektı kimi müəyyən biliklər sistemi, obyektiv gerçəklik haqqında təsəvvürlər və fikirlərin daşıyıcısıdır. Bu sistem müxtəlif elm sahələrində dünya mənzərəsi, dünyanın dil mənzərəsi, dünyanın konseptual mənzərəsi, dünya modeli və s. adlandırılır.

Dünya mənzərəsi anlayışı dünya modeli kimi əksər elmlərdə istifadə olunur. V.fon Humboldta görə, dünyanın dil mənzərəsi “dildə qeydə alınmış və kollektiv üçün gerçəkliyin qavranılmasının sxemidir” [1, s. 9] və ya bu “dil cəmiyyətinin bəşəri mentaliteti ilə həyata keçirilən dünya haqqında təsəvvürlərinin dildə əks olunmasıdır” [1, s.218].

Tədqiqat işlərində “dünya mənzərəsi” termininin mənasının inkişafı ilə bağlı dünya mənzərələri arasında aşkar fərqlər meydana çıxır, məsələn, dünyanın elmi və ya bəsit mənzərələri. Lakin anlayışlar aparatını yaratmaq üçün, ilk növbədə, “dünya mənzərəsi” termininin mahiyyətini dərk etmək lazımdır. Dünya mənzərəsi insan şüurunun reallığıdır. Eynşteynin anlamında, “insan hansısa adekvat üsulla özündə sadə və aydın dünya mənzərəsini yaratmağa can atır ki, bununla da məlum mənada bu dünyanı yaradılmış dünya ilə əvəz etsin. Bununla rəssam, şair, nəzəriyyəçi filosof, təbiətşünas, hər biri özünəməxsus şəkildə məşğul olur. Bu mənzərəyə və onun tərtibatına insan özünün mənəvi həyatının ağırlıq mərkəzini daşıyır” [Эйнштейн 1976: 136].

Bunun haqqında bəzi fikirləri M.Plankanın əsərində görmək mümkündür. Müəllif dünya mənzərəsinin formalaşmasının iki mərhələsini: dünyanın hissi qavranılması (dünyaduyumu) və “təsədüflərə” deyil, “qanuna” əsaslanan mərhələsini başa düşür [3, s. 44].

Dünyanın dil mənzərəsi altında “dildə dünya haqqında əks olunmuş biliklərin məcmusu, eləcə də yeni biliklərin əldə olunması və şərhı” başa düşülür [4, s.9], “bu çoxdan təşəkkül tapmış və assimilyasiya olunmuş biliklərlə tamamlanmış, xalqın

dünyagörüşü və dünyanı qavramasını əks etdirən, dil formalarında qeydə alınmış, xalqın milli mədəniyyətinin konservativ çərçivələri ilə məhdudlaşmış indiyə qədər qorunub saxlanılmış dünyanın milli mənzərəsidir” [5, s.17].

Dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi və bərpasında əsas amil kimi dünyanın qavranılmasının milli spesifikasiyası nəzərə alınması və dildə onun haqqında möhkəmlənmiş biliklərdir. Dünyanın dil mənzərəsi dilin yaratdığı və bu səbəbdən ana dilinin xarakterinə malik olan xüsusi növ aralıq dünyadır. Linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinin əsasını da məhz bu müddəə təşkil edir. Dünyanın dil mənzərəsi xüsusi koqnitiv strukturdur, lakin o, dünya haqqında sadə strukturdan daha genişdir. Onda, məsələn, bir biliyin digəri vasitəsi ilə dərk, bir bilik sahəsindən digərinə diqqət prioritetdir və bu sadəcə ümumbəşəri deyil, həm də dünyanın qavranılmasının milli xüsusiyyətləri və dildə biliklərin təmsili ilə şərtlənmişdir. L.Y.Vaysgerberin də qeyd etdiyi kimi, “dilin yaratdığı aralıq mənzərə həmişə ana dilinin xarakterinə malik olur” [6, s.16].

Dünya mənzərəsinin təyin edərkən çətinlik hər dəfə söhbətin hansı dünya mənzərəsindən getdiyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Məsələn, biz hesab edirik ki, bəsit dünya mənzərəsi, dünyanın dil mənzərəsi, dünyanın konseptual mənzərəsi, dünyanın bədii mənzərəsi söz birləşmələri arasında bərabərlik işarəsi qoymaq məqsədəuyğun deyildir. Bu adların arxasında fərqli denotatların (referentlərin) dayanmasına baxmayaraq, tərif tez-tez buraxılır və “dünya mənzərəsi” termini altında hədsələrin daha geniş diapazonu nəzərdə tutulur. M.Haydeggerə görə, insan özü üçün dünya mənzərəsini qurur və bu andan onun tarixi prosesin subyekt kimi fəaliyyəti başlayır, yəni dünya mənzərəsi anlayışı dünyanın dərk və dəyişdirilməsi subyekt kimi insanla sıx bağlıdır. Müəllif üçün dünya mənzərəsinin formalaşması problemi dünyagörüşü ilə bağlıdır, yəni “dünya mənzərəsi “var olanın” təsviri, halbuki dünyagörüşü “var olana” insanın münasibətidir” [7, s.228].

Dünyanın dil mənzərəsi dil vasitələri ilə ifadə olunmuş şüur obrazı - reallıq, dil ilə ifadə olunmuş təsəvvürlərin konseptual sistemi haqqında inteqral bilik modelidir. Dünyanın dil mənzərəsini insanın (dil daşıyıcısının) dünya haqqında biliklərinin sözlü konseptuallaşmasının, dildə təcəssümünün əsası olan konseptual və ya dünyanın koqnitiv modelindən fərqləndirmək qəbul edilmişdir [8, s.46]. Dünyanın dil və ya bəsit mənzərəsini dünya haqqında adi, gündəlik təsəvvürlərin inikası kimi şərh də qəbul ediləndir. Dünyanın bəsit modeli ideyası aşağıdakı kimi şərh olunur: hər bir dildə dünyanın qavranılmasının bütün dil daşıyıcıları üçün mütləq xarakter daşıyan müəyyən modeli öz əksini tapır. Əlavə edək ki, dünyanın dil mənzərəsini o mənada adi adlandırmaq olar ki, bəzən elmi tərif ilə dil şərhə həcm və məzmununa görə heç də həmişə üst-üstə düşmür. Dünyanın konseptual mənzərəsi və ya “dünya” modeli dil mənzərəsindən fərqli olaraq, idrak (koqnitiv) və sosial fəaliyyətin nəticələrini əks etdirərək daima dəyişir, amma dünyanın dil mənzərəsinin fraqmentləri insanların dünyanın yaranışı haqqında öləri, reliktd təsəvvürlərini uzun müddət qoruyub saxlayır.

Dünyanın dil mənzərəsi verilmiş dil kollektivinin adı şüurunda tarixən təşəkkül tapmış və dildə dünya haqqında biliklərin məcmusu kimi əks olunmuş dünya mənzərəsinin növü, gerçəkliyin konseptuallaşmasının xüsusi üsulu, “gerçəklik haqqında intuitiv təsəvvürlərin sistemi” [9, s. 127], “dünyanın bütöv qlobal obrazı” [10, s. 19], “dünya haqqında dünyagörüşü biliklərinin məcmusu” [11, s. 141], “insanın malik olduğu predmet məzmununun məcmusudur” [12, s. 20-22]. V.A.Maslovanın qənaətinə görə, dünyanın dil mənzərəsi [13, s. 54] üç aspektdən öyrənilir: 1) tipoloji araşdırmalar: dünyanın slavyan dil mənzərəsi, dünyanın balkan modeli); 2) dünyanın dil mənzərəsini xalqın mənəvi mədəniyyətini bərpa etmək aspektindən araşdırılması; 3) dilin ayrı-ayrı tərəflərinin araşdırılması: dünyanın dil mənzərəsinin leksikada, sözdüzəltmədə, metaforlar güzgüsündə əks olunması.

Dünyanın dil mənzərəsi anlayışının mahiyyəti haqqında əsas fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı xalqlarda dünyanın üzvlənməsinin fərqlənməsi fikri əksəriyyət tərəfindən mübahisə doğurmur. Fəaliyyət prosesində insanın şüurunda mövcud dünyanın subyektiv inikası yaranır. İnsan dili də ətraf gerçəklik kimi dərk edir, bununla yanaşı, dünyanın məntiqi (məfhumlar) mənzərəsi ilə bərabər, məntiqi mənzərə ilə ziddiyyət təşkil etməyən, lakin onunla eyniyyət də təşkil etməyən dil mənzərəsi yaranır. Təsadüfi deyildir ki, R.İ.Pavilenis dünyanın anlayışlar mənzərəsinin (məfhumlar) ifadə etmək üçün “konseptual sistem” anlayışından istifadə etmişdir [14].

Konseptual sistem fərdin dünyanı qavraması prosesi nəticəsində formalaşır, onda xalqın milli mənəvi fəaliyyəti öz əksini tapır. Konseptual sistemin məzmununun açılmasının vasitəsi kimi həmin cəmiyyət üçün səciyyəvi olan spesifik biliklərin qeydə alındığı dil çıxış edir. Konseptual sistemin komponenti, onun milli məğzini əks etdirən gerçəklik fraqmentinin inikasının nəticəsi koqnitiv struktur – konseptdir. Konseptdə anlayış, verbal, assosiativ, kulturoloji və b. kimi iki müxtəlif məzmun qeydə alınır. Buna görə də konseptlərin dillərarası tutuşdurulması müxtəlif dillərin daşıyıcılarının konseptual sistemlərinin məzmununda milli və beynəlmiləl komponentlərin aşkar edilməsinə zəmin yaradır. R.İ.Pavilenisin də yazdığı kimi, “mental fərqlər mədəniyyətə daxil olan spesifik milli konseptlərin mövcudluğu ilə müəyyən olunur” [14, s. 286].

Etiraf edək ki, dünyanın konseptual mənzərəsini R.İ.Pavilenis daha inandırıcı şərh edir [14]. Dünyanın konseptual mənzərəsi dedikdə, ilk növbədə, fərdin (individin) malik olduğu bilik və fikirlərin aid olduğu informasiya sistemi nəzərdə tutulur. Dünyanın konseptual mənzərəsinin əsas vahidi isə obyekt haqqında emosional, assosiativ, sözlü və digər informasiya növlərini ehtiva edən, anlam və mənaların məcmusu konsept hesab olunur. Dünyanın konseptual mənzərəsi fərdin (dil daşıyıcısının) nitq fəaliyyətində ifadə tapır. Bu isə dildəki ifadələr əsasında mətnin müəllifinin konseptual dünya mənzərəsinin modelini təyin və bərpa etmək deməkdir.

İnsanın sözün mənası vasitəsi ilə eksplikasiya olunmuş və ya potensial şəkildə mövcud olan biliklərinin məcmusu dünyanın konseptual mənzərəsinin əsasını təşkil edir. Dünyanın konseptual və dil mənzərəsinin sarsılmaz əlaqəsi dünyanın dil mənzərəsində dünyanın konseptual mənzərəsinin ayrı-ayrı fraqmentlərinin verballaşmasına əsaslanır. B.A.Serebrennikovun fikrincə, “bu mənalandırma adətən söz, sözlər və cümlələr arasında əlaqə vasitələri ilə yaranır. ... Dil danışqda sözləri öz aralarında birləşdirərək dünyanın konseptual mənzərəsinin məzmununu izah edir” [15, s.107].

Məlumdur ki, dünyanın dil mənzərəsinin əsasını bütün konseptlərin cəmləşdiyi, onların nizamlı birləşməsi mental səviyyə dünyanın konseptual mənzərəsi təşkil edir [16]. Dünyanın dil və konseptual mənzərəsi anlayışlarının fərqləndirməsi əksər tədqiqatçıların yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Müəlliflərin fikrincə, dünyanın dil mənzərəsi ilə müqayisədə dünyanın konseptual mənzərəsi daha geniş və zəngindir, çünki o, sözlü və qeyri-verbal obrazlı sistemləri əhatə edir. Məsələn araşdıran E.S.Kubryakovanın fikrincə, “*dünyanın konseptual mənzərəsi - insanın dünyanı təsəvvüründə necə təsvir etməsi, dünyanın dil mənzərəsi ilə müqayisədə daha mürəkkəb fenomendir, çünki insanın konseptual mənzərəsinin bir hissəsi dil ilə “bağlıdır” və dil strukturlarında təəcəssüm tapır*” [17, s. 142]. Başqa sözlə, real dünya insan şüurunda dünyanın konseptual mənzərəsi kimi əks olunur, onun sözlü ifadəsini isə dünyanın dil mənzərəsi əks etdirir.

Dildə adlandırmanın koqnitiv əsaslarını araşdıran E.S.Kubryakova haqlı olaraq dünyanın dil mənzərəsi haqqında dünya haqqında biliklərin strukturu kimi bəhs edir və mental mahiyyətin koqnitiv xarakterini də xüsusi qeyd edir [18] “Derivasiya proseslərinin koqnitiv istiqamətdə araşdırılması dünyanın “mənzərəsinin” ayrıca götürülmüş bir dildə spesifikasiyini deyil, tipoloji planda belə göstəricilərin lazımı qaydada tipolojiləşdirilməsi insanın başlıca varlıq kateqoriyalarını başa düşməsinin ümumi müddəalarını, dünyanın yaranış xüsusiyyətlərini, dünyanın quruluşunun qanunauyğunluqlarını, insan varlığının həm fiziki, həm də sosial aspektlərdən təşkili və insana məxsus dəyərlər və əxlaqi-etik qiymətləndirmə sistemini dəqiqləşdirməyə imkan verir.

F.Y.Veysəlli isə “*dünya mənzərəsi*” deyildikdə “*ictimai şüurda (fərdi və ya kollektiv şüurda) gerçəklik haqqında biliklərin nizamlı məcmusunun formalaşmasının*” nəzərdə tutulduğunu yazır [19, s. 39]. Müəllifə görə, “*dünya mənzərəsinin əsasında insanın əlaqədə olduğu ətraf aləmin onun təsəvvüründə formalaşmış modeli dayanır. Dünya mənzərəsi insan şüurunun reallığıdır. Hər bir xalqın dünyagörüşü onun dünya mənzərəsinə əsaslanır*” [19, s. 39].

Dünyanın dil və konseptual mənzərələrinin fərqləndirilməsinə münasibətdə əlavə etmək istərdik ki, dünyanın dil mənzərəsi, əslində, “dünyanın konseptual mənzərəsinin mümkün ifadə üsullarından biridir” fikri dilçilərin qəbul etdikləri ortaqlıqdır. Dünyanın konseptual mənzərəsi dildə qeydə alınmış və dil kollektivi üçün

xarakterik gerçəkliyin qavranılması sxemi, daha doğrusu, dil üzərindən dünyagörüşüdür [20].

İnsan mental praktikasında dünya mənzərəsinin formalaşmasını nəzərdən keçirərkən “dünyanın konseptual və dil modelləri”, başqa sözlə, dünyanın “məfhumu” və “söz” modeli ideyasını nəzərdən qaçıрмаq olmaz. “Dünyanın konseptual modeli” termini altında dünya haqqında fərdin təfəkkür prosesi, eləcə də hissi təcrübə vasitəsi ilə hasil etdiyi bilik və təsəvvürlər sistemi başa düşülür. Dünyanın dil modeli altında isə dünya haqqında dil vahidlərində sabitləşmiş informasiya nəzərdə tutulur. Dünyanın konseptual mənzərəsinin (modelinin) əsasını anlayışlar, dünyanın dil modelinin əsasını dilin struktur vahidlərində - sözlər, söz birləşmələri, frazemlərdə maddiləşmiş biliklər təşkil edir.

Müəyyən dil kollektivinin təmsilçilərinin dil şüurunda obyektiv dünyanın əks olunmasının nəticəsi kimi dəyərləndirilən dünyanın dil mənzərəsi adətən subyektivdir. Çünki dünyanın dil mənzərəsi aid olduğu xalqın nümayəndələrinin dünyanı dərk etməsini onun müasir dövründə yox, dilin formalaşması, daha doğrusu, “dünyanın ibtidai, elməqədərki dərk” dövründə qeydə alır. V.A.Maslovanın qeyd etdiyi kimi, *“xalqın mədəniyyəti dil vasitələrində ifadə olunur. Dil əsas mədəniyyət konseptlərini sözlərdə reallaşdırır. Dil vahidlərində təcəssüm tapan dünya modeli obyektiv dünyanın subyektiv surətidir”* [21, s. 53]. Məsələyə F.Y.Veysəllin münasibəti də maraqlıdır: *“dünyanın dil mənzərəsinin təsviri lingvistik əhəmiyyət daşıyır, çünki bu yolla dildə ifadə vasitələri sisteminin necə olduğunu və necə işləndiyini açıb göstərmək olur. Bu təsvir koqnitiv strukturları əhatə edirsə, dünyanın dil mənzərəsinin, konseptosferin və konseptlərin təsvirini əhatə edirsə, deməli, lingvokoqnitiv olur”* [19, s. 43].

Dünyanın dil mənzərəsi özündə dilin konseptual məzmununu cəmləşdirir. Dünyanın dil mənzərəsinin tədqiqi təfəkkür, şüur, gerçəklik və s. sıx bağlıdır. Dünyanın konseptual mənzərəsi daha dəyişkən və dinamik, bu və ya digər dil vahidlərində qeydə alınmış dünyanın dil mənzərəsi isə sabit xarakterlidir. Analoji fikri V.İ.Postavalova da qeyd edir: *“konseptual mənzərə dil mənzərəsindən daha zəngindir, çünki o, yalnız dil vasitələri ilə yox, həm də semiotik sistemin müxtəlif qeyri-verbal vasitələri – adətlər, simvolik hərəkətlərlə, təsvirlərlə və s. ifadə olunur”* [22, s. 21]. Bu fikrin uğurlu davamına V.A.Maslovanın əsərində rast gəlirik. Müəllifə görə, *“dünyanın dil mənzərəsi konseptual mənzərəni əvvəl gəlir, onu formalaşdırır, buna görə də insan dünyanı və özünü yalnız dili əsasında dərk etməyə qadirdir”* [21, s.52].

S.İ.Draçeva da dünyanın konseptual mənzərəsinin milli spesifikliyini nəzərdən keçirir. Müəllifin fikrincə, “ətraf dünyanın qavranılmasının üsullarının universallığı səbəbindən anlayışlar komponentinin məzmunu ayrı-ayrı dillərin daşıyıcılarında oxşar cəhətlərlə səciyyələnir. Bundan başqa, ayrı-ayrı mədəniyyətlərə məxsus konseptlərin nüvə komponentləri əsas etibarı ilə üst-üstə düşür, milli səciyyə isə

periferiya sahəsində və mədəniyyətlə bağlı komponentdə özünün büruzə verir” [23, s.64].

Dünyanın dil mənzərəsi etnos tərəfindən ətraf dünyanın dərkinin nəticəsini təmsil edir. Gerçəklik obyektlərinin və dil mənalının əlaqələndirilməsi dilin semantik qatında ümumi əlamətləri aşkar etməyə, dildəki mənalın yaranma üsullarını açmağa imkan verir. Dil mənalı gerçəklik faktlarına birbaşa münasibətdədir. “Bəsit dünya mənzərəsi” “dünyanın dil mənzərəsi” anlayışının analoqu kimi çıxış edir, çünki bəsi biliklər məhz dil vahidlərindən hasil olur.

Dünyanın dil mənzərəsinin formalaşması aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirilir: 1) dilin nomnativ vasitələri – dil və şüur ilə təyin olunan, ontoloji dünyanın təsnifat modelini təşkil edən leksemlər, sabit adlar, frazemlər; 2) dilin funksional vasitələri – leksika və frazeologiya (kommunikativ cəhətdən dilin relevant vasitələri); 3) dilin ifadəli vasitələri (metaforlar, məcazi mənalı, dil vahidlərinin daxili forması; 4) dilin fonosemantikası [24, s.45].

Dünyanın konseptual mənzərəsi dünyanın dil mənzərəsindən daha zəngindir. İnsan öz təxəyyülündə dünyanı necə canlandırır, təsviri olan dünya mənzərəsi dünyanın dil mənzərəsindən, yəni dil ilə bağlı və dil formalarında öz təəcəssüm tapmış mənzərəsindən daha mürəkkəb fenomendir. Real dünyanın inikası olan dünya mənzərəsi ilə həmin inikası qeydə alınması kimi dünyanın dil mənzərəsi arasında münasibət mürəkkəbdir. Dilin yuxarıda sadalanan vasitələrlə formalaşan semantik məkan konseptosferin – sırf təcəkkür sahəsinin konseptlərindən ibarət, təcəkkür mənzərələri, sxem, anlayışlar, freymlər, ssenarilər, qeştaltlar (ətraf dünyanın nisbətən mürəkkəb obrazlar kompleksi), ətraf dünyanın müxtəlif əlamətlərini ümumiləşdirən abstrakt varlıqlarda mövcud olan tərkib hissəsini təmsil edir. Dünyanın konseptual mənzərəsi dil mənzərəsindən əhəmiyyətli dərəcədə genişdir. Əgər konseptlər öz əksini dildə tapırırlarsa, ətraf dünyanın insanın sensor və obrazlı qavrayışı əsasında formalaşan konseptual məzmun bir çox hallarda semantik sistemdə analoqlara malik olmur.

Dünyanın konseptual mənzərəsi fərdin obyektlər haqqında müxtəlif koqntiv, praktik fəaliyyətində aktual və potensial şəkildə təmsil olunmuş informasiya sistemidir. Belə sistemin vahidi əsas funksiyası dünyanın konseptual mənzərəsinin strukturuna daxil olunmuş gerçəklik obyektlərinin anlayış, emosional, assosiativ, verbal, kulturoloji və başqa məzmunun qeydə alınması və aktuallaşmasından ibarət olan konseptdir. Dərketmə problemi, ilk növbədə, subyekt tərəfindən onun fəaliyyətində obyektivləşən və təmsil olunan dünyanın konseptual mənzərəsi bazasında dünyanın dərki kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın konseptual mənzərəsindən yalnız məzmun və anlamından asılı deyildir, onda insan fəaliyyətinin xarakter və üsulları təzahür edir, çünki insanın təcrübədə əldə etdiyi dünya müxtəlif dillərdə tarix baxımından fərqli zamanda fərqli şəkildə dərki edilir. Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın başa

düşülməsi, eləcə də mövcud dünya mənzərəsinin inkişafı və genişləndirilməsi üçün bazadır. Dil işarələri semantik və konseptual məna daşıyır ki, bu da subyektə əvvəllər dərk olunmuş obyektlərdən qazanılmış biliklər əsasında yeni bilikləri aşkar etməyə imkan verir. Dünyanın dil mənzərəsi semantik reprezentanta çevrilir və bu da yeni obrazı müəyyən konseptual sistemdə şərh etməyə imkan verir. Başqa sözlə, dünyanın dil mənzərəsi özü-özlüyündə dünya mənzərəsinin yaradılmasının əsası və şərtidir.

Mürəkkəbliyin ali dərəcəsinin qeşaltı olan dünyanın dil mənzərəsi ümümbəşəri və milli-spesifik, ümumi və fərdi, fundamental və tarixi baxımdan şərtlənmiş, qlobal və fərdi olanları birləşdirən çoxsəviyyəli struktura malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. – В кн. В.А.Звегинцев. История языкознания в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, Ч.1, 1964. –
2. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. Т. 2: Работы по теории относительности 1921—1955. М. : Наука, 1976. 878 с.
3. Планк М. Единство физической картины мира. – М., 1974.
4. Пименова М.В. Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека. (Серия «Этногерменевтика и этнориторика». Вып.5).– Кемерово, 1999.
5. Пименова М.В. Методология концептуальных исследований // Антология концептов / Под. Ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. - Волгоград, 2005. – Т.1. – С. 15-20.
6. Вейсгербер Л.Й. Родной язык и формирование духа. – М., 1993.– С. 16.
7. Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. – М., 1985.
8. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XXV: Контрастивная лингвистика. – М., 1989. – С. 34-35.
9. Руднев В. П. Словарь культуры XX в. М. : Аграф, 1999. С. 127.
10. Шмелёв А. К. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. М. : Наука, 1988. С. 19.
11. Алефиренко Н. Ф. Культура: Теория и проблемы. М. : Наука, 2005. С. 141.
12. Чернейко Л.О., Долинский В.А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа // Вестник МГУ. Серия 8 : «Филология». 1996. № 6. С. 20–22.
13. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : учеб. пособие. 2-е изд. Минск : ТетраСистемс, 2005. – 272 с.
14. Павиленис, Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. -Москва: Мысль, -1983. - 286 с.

15. Серебренников, Б. А. Как происходит отражение картины мира в языке? / Б. А. Серебренников // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – с. 87 – 107.

16. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина; Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. - Москва : Филол. фак. МГУ, 1996. - 245 с.

17. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – Москва: 1988. - с. 4-38.

18. Кубрякова Е. С. Языковая картина мира как особый способ репрезентации образа мира в сознании человека // Вестник Чувашского государственного педагогического университета имени И. Я. Яковлева, 2003.- №4 (38). - С. 2-12.

19. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri/ F.Y.Veysəlli. -Bakı: Mütərcim, -2015. - 120 s.

20. Яковлева, Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира/ Е.С.Яковлева. -Москва: Гнозис, -1994. - 343 с.

21. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика / В.А.Маслова. -Минск: Тетрасистемс, -2004. - 256 с.

22. Постовалова, В. И. Существует ли языковая картина мира? // Язык как коммуникативная деятельность человека: Сб. науч. трудов МГПИИЯ. Вып. 284, -1987, -с. 65–72.

23. Драчёва С.И. Экспериментальное исследование вербального содержания этнической концептуальной системы // Текст: структура и функционирование. Вып. 2. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 1997. - с. 60-64.

24. Попова, З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 314 с.

Т.В.Юсифова

ЯЗЫКОВАЯ КАРТИНА МИРА КАК КОМПОНЕНТ КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА

Резюме

В статье рассматриваются языковая и концептуальная картина мира. Языковая картина мира интерпретируется как результат понимания мира людьми. Концептуальная картина мира – это информационная система, которая эксплицитно и потенциально представлена в познавательной деятельности человека об объектах и явлениях. Концепт, единица концептуальной системы, непосредственно участвует в фиксации и актуализации понятийного, эмоционального, ассоциативного, вербального, культурного и т. д. содержания объектов действительности в структуре концептуальной картины мира. В статье отмечается, что характер и способы

деятельности человека проявляются в языковой картине мира, поскольку знания, приобретаемые человеком на практике, воспринимаются по-разному в разных языках в разное время. Языковая картина мира является исходной основой для понимания мира, развития и расширения мирового ландшафта. Языковая картина мира, ставший семантическим репрезентантом, позволяет интерпретировать новый образ в определенной концептуальной системе. Языковая картина мира является основным условием создания картины мира. В статье языковая картина мира рассматривается как один из возможных способов выражения концептуальной картины мира. Концептуальная картина мира трактуется как схема восприятия действительности языковым коллективом, картина мира посредством языка.

Ключевые слова: язык, концепт, концептуальная картина, когнитивная структура, лингвофилософский, концептуальная система, лингвокультурологический

N.V.Yusifova

THE LANGUAGE LANDSCAPE OF THE WORLD AS A COMPONENT OF THE CONCEPTUAL LANDSCAPE OF THE WORLD

Summary

The linguistic and conceptual landscapes of the world have been dealt with in the article. It interprets the linguistic landscape of the world as the result of people's understanding of the world. The conceptual landscape of the world is an information system that is explicitly and potentially represented in the cognitive activity of the individual about objects and events. The concept, a unit of the conceptual system, directly participates in the recording and actualization of the conceptual, emotional, associative, verbal, cultural, etc. content of objects of reality in the structure of the conceptual landscape of the world. The article writes about that the character and methods of human activity are manifested in the linguistic landscape of the world as the knowledge acquired by a person in practice is perceived differently in various languages at different times. The linguistic landscape of the world is the initial basis for understanding the world, developing and expanding the world landscape. The linguistic landscape of the world, which has become a semantic representative, allows us to interpret a new image in a certain conceptual system. The linguistic landscape of the world is the main condition for creating a world landscape. The linguistic landscape of the world is considered to be as one of the possible ways of expressing the conceptual landscape of the world in the article. The conceptual worldview is interpreted as a scheme for perceiving reality for the language collective, a worldview through language.

Key words: language, concept, conceptual picture, cognitive structure, linguophilosophical, conceptual system, linguocultural

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmil Babayev